

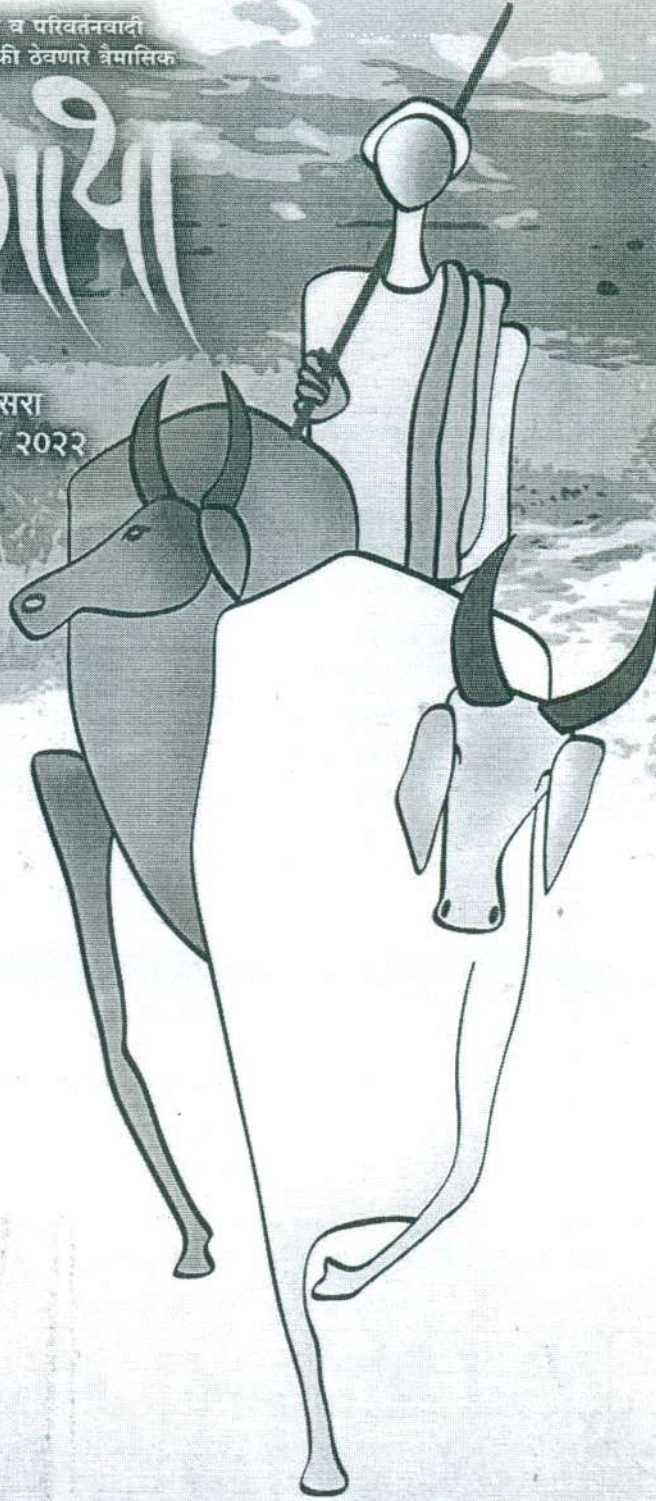
५०

ISSN 0976-2957

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी
पुरोगामी विचारशी वांधिलकी ठेवणारे त्रैमासिक

अक्षरगाथा

वर्ष : तेरावे । अंक : तिसरा
ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२२

पृष्ठ १

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी पुरोगामी
विचाराशी बांधिलकी ठेवणारे त्रैमासिक

अक्षरगाथा

वर्ष : तेरावे । अंक : तिसरा । ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२२, नांदेड

संपादक : मा. मा. जाधव

■ संपादक मंडळ	: बजरंग बिहारी, अनिल जायभाये,
विवेक घोटाळे, संतोष सुरडकर,
कमलाकर चव्हाण	■ मुद्रक	: मुद्रा ऑफसेट प्रिंटरस अँड प्रोसेसर्स
शारदा टॉकीजजवळ,
एम. जी. रोड, नांदेड-०३.
■ कार्यकारी संपादक	: दिलीप चव्हाण, भगवान फाळके	■ अक्षर सजावट	: विजयकुमार चित्तरवाड
■ प्रकाशक	: अर्चना माधवराव जाधव
बळीवंश प्रकाशन, 'बळीवंश',
नृसिंह पॅलेसच्या मागे,
नरहरनगर, नांदेड -५.	■ अक्षरजुळणी	: गिरीश कहाळेकर
भ्र. ९८९०५९७७९४
■ मुद्रिततपासणी	: मुकुंद कुलकर्णी		

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता

मा. मा. जाधव

'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड - ४३१ ६०५. भ्र. ९४२२८७४३३६, ९८८११९१५४३.
e-mail : akshargatha@gmail.com

वार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ३००/- संस्था : ₹ ४००/- त्रैवार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ८००/- संस्था : ₹ १०००/-
१० वर्षासाठी : व्यक्ती : ₹ २५००/- संस्था : ₹ ३०००/- अंकाचे मूल्य : ₹ १००/-

मनीऑर्डर/रोखीने/घनादेश/घनाकर्ष/Phone Pay/Google Pay 9422874336/बँक खाते : भारतीय स्टेट बँक (State Bank of India)
यशवंतनगर, नांदेड 'अक्षरगाथा' खाते नं. 32204333102 वर IFSC Code : SBIN0001922

वर्गणी रक्कम + ₹ ३० (शाखा विनिमय फीस) भरून पत्ता कळवावा.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी,
या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच, असे नाही.

* या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

पृष्ठ क्र.३

(मुखपृष्ठ व मलपृष्ठासह या अंकाची एकूण पृष्ठसंख्या ११६ आहे)

५०
अक्षरगाथा

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२२

| अनुक्रम |

विभाग एक : ज्ञानदीप लावू जगी

■ आधुनिक मराठी साहित्य आणि संस्कृतीचा आदिपुरुष :
म. जोतिबा फुले	नागनाथ कोत्तापल्ले	५
■ रिकामटेकडेपणाच्या प्रशंसेमध्ये...	मूळ लेखक : बर्ट्रांड रसेल
अनुवाद : राहुल माने	२१
■ सद्धर्मवादी बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर	डॉ. विनोद अनाव्रत	३०

विभाग दोन : विशेष लेख

■ एकोणिसाव्या शतकातील मराठी रंगभूमी :
धर्म, जात, वर्ग आणि लिंगवास्तव	नागनाथ बळते	३७

विभाग तीन : लेख/संशोधन/समीक्षा

■ दलित आत्मकथनातील स्मृती आणि इतिहासभान	कमलेश सुभाष बेडसे	५१
■ महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे मराठी कादंबरीतील प्रतिबिंब	डॉ. गजानन विठ्ठलराव भोसले	७१
■ मराठी विज्ञानसाहित्याची रूपरेषा	डॉ. सुदर्शन दिवसे	८५
■ महिला दलित साहित्यिकांची मराठी साहित्य संपदा :
भूमिका, वैचारिक अधिष्ठान व योगदान	डॉ. शीला गोडबोले पाईकराव	९५
■ मराठी समाजभाषा विज्ञानातील संशोधनाच्या नव्या दिशा	डॉ. निधी सचिन पटवर्धन	१०१

विभाग चार : पुस्तक परीक्षण

■ केशव सखाराम देशमुख यांची कविता :
'गावशिवाराच्या अस्वस्थ वर्तमानाचा आलेख'	डॉ. कमलाकर चव्हाण	१०४
■ रिक्त-विरक्त अस्तिवशोध	दा. गो. काळे	११२

महिला दलित साहित्यिकांची मराठी साहित्य संपदा : भूमिका, वैचारिक अधिष्ठान व योगदान

प्रा. डॉ. शीला गोडबोले पाईकराव
सोनोपंत दांडेकर कॉलेज, पालघर

प्रस्तावना :

साहित्य कोणत्याही भाषेतील असो त्यात मानवीविचार वर्तनाचे प्रतिबिंब असते. समाजात घडणाऱ्या, घडविल्या जाणाऱ्या सर्वच प्रकारच्या घटनांचे पडसाद साहित्याने लेखणीबद्ध होत असतात. मानवी जीवनाशी निगडित सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक घटनांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम व्यक्ती, समाज व राष्ट्रजीवनावर होत असतो. त्या अनुषंगाने प्रत्येक व्यक्तीच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर प्रभाव टाकणारे साहित्य विविध रूपाने समाजाच्या समोर येते. वाचन साहित्याची भाषा, स्थल, कालपरत्वे भिन्न असू शकेल मात्र त्या साहित्याची परिणामकारकता दृष्यरूपात प्रतिबिंबित होत असते. व्यक्तीच्या आचार, विचारांवर विविध प्रकारच्या साहित्यपरंपरेचा परिणाम होत असतो. आणि त्यातूनच विशिष्ट प्रकारची विचारधारा व त्याची बांधिलकी जपणारे लोक घडू लागतात. साहित्याचं देणं व ते व्यक्ती व समाजाने स्वीकारणं हेच सामाजिक जडणघडण स्वरूपात असतं. साहित्याच्या प्रकारानुसार त्याची परिणामकारकता, तीव्रता वेगवेगळी असू शकते. मराठी साहित्यातील विविध प्रवाहांमध्ये बालसाहित्य, प्रवासवर्णन साहित्य, चरित्र, लोकसाहित्य, स्त्रीवादी, ग्रामीण, विज्ञानवादी, दलितसाहित्य, शहरी साहित्य, आदिवासी साहित्य, यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. दलित साहित्याने मराठी साहित्याच्या श्रीमंतीमध्ये / परिपूर्णतेमध्ये मोलाची भर पडली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या कालखंडानंतर भारतीय राज्यघटनेची

अमलबजावणी सुरू झाली. घटनेमध्ये समता, बंधुता व न्याय हे तत्व स्वीकारले गेले. संधीची समानता स्वीकारल्यामुळे प्रत्येकात आत्मभान जागृत झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रगल्भ विचार व वंचितांच्या प्रति हिमालयाएवढ्या कार्यामुळे, त्यांच्या स्त्रीवादी, मानवतावादी, समतावादी सार्वजनिक चळवळींमुळे महाराष्ट्रातली दलितांमध्ये मोठे चैतन्य निर्माण झाले. आत्मभान, सम्मान आणि स्वाभिमान जागृत झाला. हजारो वर्षांची गुलामी सहन करणारा समाज बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार व कार्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जागरूक होऊ लागला. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, छत्रपती शाहु महाराजांच्या दलितांप्रतिच्या ममत्वामुळे दलितांमध्ये आपले अधिकार व नैसर्गिक समानतेच्या हक्कांची जाणीव निर्माण झाली. हजारो वर्षांपासून दास्यत्वात जीवन कंठित असणारा मोठा समुदाय जागृत होऊ लागला. जातीयता, अस्पृश्यता तसेच शिक्षण नाकारलेले धनसंपत्तीच्या अधिकारामुळे आलेलं हीनत्व व त्याची जाणीव प्रकर्षाने व्हायला लागली. बाबासाहेबांच्या विचार, लेखणी व कार्यामुळे मने पेटायला लागली. गावोगावी दलितांवर होणारे अत्याचार व आपण ते का सहन करतोय असा प्रश्न मनात निर्माण व्हायला लागला आणि या सर्वच प्रकारच्या भेदाभेद, असमानता, उच्चनीच भावना व व्यवहार तसेच अत्यंत अमानवी अस्पृश्यतेच्या राक्षसी प्रथेविरुद्ध लोकांची मने पेटत होती. बाबासाहेबांची भाषणे, त्यांचे लेखन त्यांचे लढे प्रत्येकाला विचार करायला भाग पाडत होते. प्रत्येक दलित व्यक्तीला

उच्चनीचतेच्या व्यवहाराला सामोरं जात असताना सोसावा लागणारा मानसिक त्रास त्याची जाणीव प्रकर्षाने व्हायला लागली. महात्मा फुले यांच्या कार्याच्या, सावित्रीबाई फुले यांच्या त्यागामुळे दलित जनांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या वेगाने झाला. व शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे अनेक मने समतेच्या लढ्यासाठी बाबासाहेबांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक आंदोलन व कार्यात सामील होऊ लागली यामध्ये अशिक्षित महिलांचा सहभागही लक्षणीय होता.

डॉ. बाबासाहेबांचे कार्य व विचार हा समतामुलक आहे त्यामुळे स्त्रीपुरुष समानता व न्याय त्यांच्या विचारांचा मुख्य गाभारा आहे. त्यामुळे पुरुषांप्रमाणेच महिलांचा सहभाग हा लक्षणीय होता. बाबासाहेबांच्या कार्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक, राजकीय कार्यामुळे तत्कालिन दलित समाजात शिक्षण व राजकीय प्रतिनिधित्वासाठीची चेतना निर्माण झाली, आणि त्यातूनच प्रत्येक दलित मनात क्रांतिची मशाल पेटली. खेडोपाडी होणारे अत्याचार व त्यामुळे असह्य झालेलं दलितांचं जिणं व त्याविरुद्धा कधी एकाकी तर कधी सामुहिक संघर्ष हा शब्दबद्ध होऊ लागला. लोक अन्यायाविरुद्ध त्यांनी भोगलेल्या व भोगत असलेल्या मानसिक, जातीय, आर्थिक यातनांविरुद्ध ते साहित्याच्या स्वरूपाने व्यक्त होऊ लागले. कथा, कविता, नाटके, आत्मचरित्रे, वैचारिकता अशा विविधांगी प्रकारचे लिखाण उद्योन्मुख प्रतिभाशाली लेखक, साहित्यिक वेगवेगळ्या माध्यमातून साहित्याद्वारे प्रकाशित करू लागले. पुरुष लेखक जास्त होते मात्र महिला साहित्यिकांची संख्या व त्यांच्या लेखनाचा दर्जा प्रशंसनीय होता व आहे.

स्वानुभवाचे वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारात मांडणी करून महिला साहित्यिक विचारांना वाट मोकळी करून देत होत्या. हजारो वर्षांपासूनचा अन्यायाविरुद्ध, जातीयता, विषमतेविरुद्धा आगडोंब त्यांच्या मनात उसळत होता तो साहित्यकृतीतून समाजाच्या समोर येऊ लागला. दलित व त्यातही दलित महिला हा

सर्वात मोठा व सर्वाधिक अत्याचारित वर्ग त्यामुळे त्या सहन करत असलेले अत्याचार त्याचे स्वरूप अत्यंत राक्षसी व अमानवीय आहे. दलित महिलांना जे सहन करावं लागलयं त्यांच्या दुःख व यातनाना व्यक्त करताना नाजुकता, शृंगार, साजुकता, सोज्वळता दिसणार नाही. कारण त्यांच्या दैनंदिन भोगण्यातून जे अभिव्यक्त झालयं तेच सत्य आहे. दलित वर्णाच्या शेवटच्या पायरीवर व स्त्री म्हणून लिंगभेद कौटुंबिक असमानतेशी लढताना तिच्या दुःखाला सीमा तरी कशी असेल. त्यामुळे दलित स्त्रियांनी जे भोगलय ते आर्त जीवन व्यक्त करताना त्यात वेदना दिसेल. तद्वतच बाबासाहेबांनी संविधानाद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा बाबासाहेबांच्या विचाराचं बाळकडू मिळाल्यामुळे आपल्या अधिकाराप्रती असणारी कणखरता व चिकाटी असेल ते सर्व साहित्यरूपाने समाजाच्या समोर आलं आणि त्याला समाजाने स्वीकारलं. पांढरपेशा समाज कोणतच सत्य सहजासहजी स्वीकारत नाही हे लक्षात आल्यावर आमच्या स्वानुभावावर आधारित अनुभवी साहित्य हेच खरं साहित्य कल्पनेतून निर्माण होणाऱ्या साहित्यापेक्षा आमचं साहित्य हे अस्सल शंभर नंबरी साहित्य अशीही भावना होणं चुकीचं ठरणार नाही. मराठी साहित्यविश्वाने विविध विचारप्रवाह प्रदर्शित करीत दलित साहित्य व त्याच्या प्रेरणा व प्रदर्शन आहे त्या स्वरूपात स्वीकारलं त्यामुळे दलित साहित्यिकाला भविष्यातही व्यक्त होण्याची आवश्यकता राहणार आहे. बाबुराव बागुल म्हणतात त्याप्रमाणे “जोपर्यंत अस्पृश्यता व उच्चनीचतेची भावना समाजात आहे तोपर्यंत दलित साहित्य असेल व हेच सर्वार्थाने सत्य आहे. दलित साहित्याची आवश्यकता साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनीही प्रतिपादित केलीय. प्रस्थापित मराठी साहित्यात दलितांच्या जीवन, दुःख व यातनामय जीवन व संघर्षांचे प्रतिबिंब नसेल तर ते काय कामाचे” त्यामुळे दलित साहित्याची प्रेरणा हा महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन, कार्य, विचार व त्यांचा संघर्ष आहे. दलित महिला साहित्यिकांचीही

हीच प्रेरणा आहे मात्र महिलांच्या यातनांची तीव्रता खूप अमानवीय आहे. त्यांच्या जगण्याची अपमानास्पद जिण्याची दाहकता अनेक महिला लेखिकांच्या साहित्यातून व्यक्त झाली आहे. पुरूष साहित्यिकांनीही ती जगासमोर आणली असली तरी महिलांच्या स्वअनुभवावरील स्वकथानाने वास्तविकतेला अधिकच धार व सत्यता निर्माण होते त्यामुळेच त्यांचे साहित्य वाचणे, अभ्यासणे, त्याच्याशी समरस होणे आवश्यक ठरते. मराठी विश्वातील महाराष्ट्रातील प्रमुख महिला दलित लेखिकांमध्ये खालील साहित्यिकांनी मराठीसाहित्य समृद्ध करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यामध्ये मुक्ता साळवे, शांताबाई राणी, शांताबाई कांबळे, जनाबाई गिन्हे, बेबी कांबळे, प्रतिमा परदेशी, सुरेखा भगत, उर्मिला पवार, प्रज्ञा दया पवार, ज्योति लांजेवार, हिरा बनसोडे, इंदिरा आठवले, रजनी टिळक, मल्लिका समरशेख, सुशिला भुलजाधव, रेखा राज, सुशिला टाकभौरे, मुक्ता सर्वगौड, विमल मोरे व अशा साहित्यिकांचा उल्लेख करणे आवश्यक ठरते.

निवडक दलित महिला साहित्यिक : त्यांचे वाचन साहित्य व भूमिका:

मुक्ता साळवे: सामाजिक व कौटुंबिक उतरंडीच्या शेवटच्या थरावर अत्यंत दुर्लक्षित अपमानित जीवन सोसणारी अज्ञान, दारिद्र्य, अत्याचार, अंधश्रद्धा या सर्वांची बळी ठरलेली स्त्री मुळात नैसर्गिकतः कधीही ती दुबळी, शक्तीहीन, बुद्धीहीन नव्हती मात्र धर्मशास्त्रे व त्याद्वारे स्थापित कुटुंबव्यवस्था त्यामुळे तिच्या वाट्याला हे स्थान मिळाले मात्र तिला शिक्षण व निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य बहाल केले तर ती काय चमत्कार करू शकते हे मुक्ता साळवे या मुलीने दाखवून दिले. ब्रिटीश महाराणीला तिनं पत्र लिहून आपल्या व अस्पृश्य समाजाच्या वेदना कळविल्या. १८६८ च्या 'ज्ञानदेय' मध्ये निबंध लिहून तिने स्त्रियांच्या दुःखाला व यातनांना शब्दबद्ध केले. आपल्या लिखाणाद्वारे अमानवी प्रथा व स्त्रियांच्याविषयी सामाजिक

दृष्टिकोनावर कोरडे ओढले.

शांताबाई दाणी: डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीत अग्रणी कार्यकर्त्या व प्रखर आंबेडकरी लेखिका, स्त्रीवादी लेखनावर विशेष भर दिला.

भूमिहिनांच्या लढ्यात दादासाहेब गायकवाडासह प्रत्यक्ष सहभाग. बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वावर नितांत आस्था.

ग्रंथसंपदा: रात्रदिन आम्हा (आत्मकथन) त्यांचे आत्मकथनाने मराठी साहित्यात एक वेगळीच ओळख निर्माण केलीय.

उर्मिला पवार: 'कवच' व 'अ चाईल्डहुड टेल' या लघु कहाण्या प्रसिद्ध आहेत. तसेच त्यांच्या आत्मकथन एडन (वीव) चे माया पंडित यांनी 'द वीव ऑफ माय लाईफ : द दलित वूमन्स मेमोयर्स इंग्रजीमध्ये भाषांतर केलं. त्यांनी स्वतः बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला होता. त्यामुळे त्यांच्या जीवन, विचार, कार्य व साहित्यकृतींवर बाबासाहेबांच्या समग्र व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव दिसून येतो. 'आयदान' - गाजलेली अत्यंत प्रसिद्ध साहित्यकृती.

शांताबाई कांबळे: दलित साहित्यात आत्मचरित्र लिहिणाऱ्या पहिल्या महिला लेखिका आहेत. 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा' खूपच उद्बोधक पद्धतीने चित्रित केली आहे. त्यांनी त्यांच्या साहित्यात दलित विद्यार्थ्यांच्या व्यथा व छळ वर्णन केला आहे.

सुशिला मुलजाधव: दलितवादी, आंबेडकरी साहित्यिक व विचारवंत म्हणून ओळख. त्यांची लेखनसंपदा - सम्बुद्ध, भगवानबुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री, पालीभाषा परिचय, बुद्धनितीकथा, 'तू खरचं सुंदर आहेस', बेबीचा वाढदिवस, नामांतर शहीद गौरवग्रंथ त्यांनी मराठी साहित्यात अत्यंत महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. त्यांच्या लेखनावर बुद्ध व डॉ. बाबासाहेबांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो.

ज्योति लांजेवार: या प्रसिद्ध मराठी लेखिका

कवयित्री, समीक्षक व विचारवंत म्हणून परिचित आहेत. त्यांनी आपल्या साहित्यातून दलित स्त्रियांचे विविध पैलू, त्यांच्या समस्या व जाणिवेचे वर्णन केल्या आहेत. लेखन व चिंतनशिलतेचा त्यांचा प्रदीर्घ अनुभव आहे. अनेक परदेशी भाषांवर प्रभुत्व असलेल्या अनेक कविता मराठी भाषांतरित केल्या आहेत. त्यांच्या साहित्यकृतींवर बाबासाहेबांच्या विचारांचा व कार्याचा प्रचंड प्रभाव होता.

लेखनसंपदा - दीशा (कवितासंग्रह), शब्द निळे आभाळ (कवितासंग्रह), अजुन वादळ उठले नाही, एका झाडाचे आक्रंदन, (कवितासंग्रह), फुले-आंबेडकर स्त्रीमुक्ती चळवळ, दलित साहित्य समीक्षा, भारतीय समाज व स्त्री, आजची सावित्री, पक्षीण आणि चक्रव्यूह (कथासंग्रह) माझा जर्मनीचा प्रवास (प्रवासवर्णन) दलित साहित्यचळवळ व दिशा, साहित्यातील स्त्रीवाद, मराठी दलित कादंबरीतील स्त्रीचित्रण.

इंदिरा आठवले: या अत्यंत प्रतिभावान सामाजिक कार्यकर्त्या व लेखिका आहेत. दलित, बेरोजगार व महिलांचे प्रश्न यांच्या साहित्याचे विषय राहिले आहेत. त्याशिवाय अल्पसंख्याक, आदिवासी व महिलांच्या प्रश्नावर त्यावेळी प्रखर भूमिका घेतली.

लेखनसंपदा - आ. ह. साळुंखे यांचे साहित्य, नामदेव ढसाळांची कविता (कवितासंग्रह)

रजनी टिळक: डॉ. आंबेडकरांच्या विचारप्रेरणेतून त्यांचे दलितमहिलाकेंद्रित लेखन आहे. दलितांच्या हक्कासाठी लढणाऱ्या त्या प्रमुख कार्यकर्त्या व लेखिका आहेत.

ग्रंथसंपदा - सावित्रीबाई फुले, दलित कार्यकर्त्या, समकालीन भारतीय दलित महिला लेखन खंड १, हवासेबैचेन युवतीया (कवितासंग्रह) अपनी जमीन अपना आसमान (आत्मचरित्र), डॉ. आंबेडकर और स्त्री चिंतन के दस्तावेज, बुद्ध ने घर क्यों छोड़ा, पश्चाताप (कवितासंग्रह).

मल्लिका अमरशेखर: पती पँथर ज्येष्ठ साहित्यिक नामदेव ढसाळांमुळे आंबेडकरवादाचे आकर्षण व प्रभाव त्या आंबेडकरी चळवळीतील

कार्यकर्त्या व लेखिका.

ग्रंथसंपदा - वाळुचा प्रियकर, महानगर, समग्राच्या डोळा भिडवून, सूर एक वादळाचा, मला उद्ध्वस्त व्हायचंय. निर्भिड लेखिका म्हणून नावलौकिक.

हिरा बनसोडे: अत्यंत प्रतिभाशाली साहित्य निर्माण करून ते जनमानसात रुजविले. दलित स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, विटबंन, बलात्कार हे त्यांच्या विद्रोही साहित्याचे केंद्रबिंदू आहे. याशिवाय प्रेम, निसर्गवर्णमाला साहित्यही त्यांनी लिहिले.

साहित्यसंपदा- पौर्णिमा, फिरीद, फिनिक्स (तीनही काव्यसंग्रह), रेलप्रभा - मासिकात कविता लेखन.

आंबेडकरी चळवळीचा त्यांना चेहराच समजले जाते. त्यांनी मराठी साहित्यासाठी धारदार व प्रवाही शैलीच्या जोरावर आपले अस्तित्व दाखविले.

दया पवार: प्रसिद्ध मराठी लेखिका दया पवार यांच्याकडून प्रतिभासंपन्न साहित्य वारसा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीवर दिसून येतो.

लेखनसंपदा- अंतःस्थ (कवितासंग्रह), अफवा खरी ठरावी म्हणून, अर्वाचीन आरण (संमिश्र गद्यलेख) आरपार लयीत प्राणांतिके (दीर्घकविता), उत्कट जीवघेण्या धगीवर (क.सं.), केंद्र आणि परिघ (ललित लेखन), दृष्यांचा ढोबळ समुद्र (क.सं.), धादांत खैरलांजी (नाटक), ती भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा, विमुक्तांचे स्वातंत्र्य.

मुक्ता सर्वगौड: दलित चळवळीतील कार्यकर्त्या व लेखिका. वडिलांकडून आंबेडकरी विचारांचा वारसा, स्त्री पुरूष समतेचा सातत्याने पुरस्कार, अस्पृश्य महिला, बाल संगोपन, हे त्यांचे लेखनाचे विषय. आंबेडकरी चळवळीत त्यांना गोड मावशी म्हणून संबोधन.

ग्रंथसंपदा- मितलेली कवाडे आत्मकथन
बेबी कांबळे: दलित कार्यकर्त्या व लेखिका. डॉ. बाबासाहेबांच्या साहित्याचा जीवनावर प्रभाव. महार

सामाजाच्या दुःख व दैन्य तसेच अन्यायासंदर्भात वर्णन. लेखनसंपदा - जिणं आमुचं (आत्मचरित्र), प्रिझन्स वी प्रोक हे भाषांतर

डॉ. प्रतिभा जाधव: त्यांच्या लेखनात सामाजिक समतेचा संदेश असतो. स्त्रीमुक्तीचा आवाज त्यांच्या कवितेच्या केंद्रस्थानी असतो. त्यांच्या कविता अंधार सारून प्रकाशाचा वेध घेतात.

साहित्यसंपदा- मी अरुणा बोलतेय (नाटक), अस्वस्थतेची डायरी (ललित), संवाद श्वास माझा (काव्यसंग्रह), विचार पेरत जाऊ (लेखसंग्रह), काळोखाला दूर सारून (ललितलेख).

लेखनसंपदा- महामानवाचा आदर्श आणि विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता.

प्रतिभा परदेशी: सामाजिक, राजकीय, आंबेडकरवादी कार्यकर्त्या तसेच प्रसिद्ध लेखिका. सत्यशोधकी कार्यकर्त्या अशी ओळख. विद्रोही चळवळीच्या अग्रणी म्हणून चळवळीत सहभाग.

लेखन संपदा - मनुस्मृती, महिला आणि आंबेडकरवाद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतातील महिला मुक्तीचा प्रश्न ही त्यांची गाजलेली पुस्तके. अब्राहमणी स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या दिशेने या ग्रंथाचे संपादन.

विमल मोरे: भटक्या विमुक्त चळवळीतील कार्यकर्त्या व लेखिका. विद्रोही साहित्याची निर्मिती. भटक्यांच्या जीवनाचे दयनीय चित्रण त्यांच्या साहित्यात आढळून येते.

लेखन संपदा - तीन दगडांची चूल (आत्मकथन), पालातील माणसं (ललित लेख), - - - - - या पुस्तकाचे मराठी भाषांतर.

दलित महिला साहित्यिकांच्या साहित्याची भूमिका व वैचारिक अधिष्ठान :

मुळातच महिलांना दुय्यम व नगण्य स्थान आहे. दलित महिला म्हणून त्यांना जातीभेद, सामाजिक व कौटुंबिक विषमतेचा सामना करत करत जीवन जगावे लागते. मात्र आधुनिक काळातील या सावित्रीबाई फुलेंच्या लेकी स्वतः अपमानाचे चटके सहन करत

आपल्या आजुबाजूला समाजात घडणाऱ्या अन्याय व अत्याचार व विषमतेचे चित्रण व मांडणी साहित्यरूपाने करित आहेत. त्यांच्या साहित्याच्या माध्यमातून त्यांची एक वेगळी ओळख निर्माण झाली आहेच मात्र सामान्य व दलित महिला म्हणून त्यांना कोणत्या समस्यांना सामोरं जावं लागतं याचं वास्तविक चित्रण साहित्यकृतीतून उमटत असल्यामुळे सामाजिक बदलास व महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर यांच्या स्वप्नातील समतामुलक समाज निर्मितीलाही हातभार लागत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाद्वारे कायदेबद्ध अधिकारांचा वापर करून स्त्रियांवरील दुःख, अत्याचार, त्यांचे अधिकार, कामाच्या जागी छळ व अडवणूक व स्त्रियांप्रतीचा सनातनी दृष्टिकोन बदलून प्रगल्भ समाज निर्माण करणे हेच दलित साहित्यिकांचे साहित्य प्रयोजन आहे.

मराठी साहित्यासाठीचे योगदान:

साहित्य हे समाजात घडलेल्या, घडत असणाऱ्या घटनांचे, विचारांचे, आचारांचे, व्यवहारांचे नातेसंबंधाचे, मानवी स्वभावाचे, प्रतिबिंब असते. दलित महिला साहित्यिकांनी आपल्या स्वानुभावर आधारित आंबेडकरी प्रेरणेने विपुल प्रमाणात सर्वच प्रकारचे साहित्य निर्माण केले आहे. त्यांचे साहित्य जिवंतपणा व वास्तवतेचे दर्शन घडवीत असल्यामुळे ते चटकल वाचकांच्या मनाचा ठाव घेऊन मनाला हृदयापर्यंत जाते. कथा, कविता, नाटके, प्रवासवर्णने, गीते, पोवाडे, समीक्षा, वैचारिक लेखनाद्वारे मराठी साहित्याला खूप मोठे योगदान दिले आहे. आंबेडकरी समता, बंधुता, न्याय ही नितितत्वे जशी त्यांनी साहित्यातून पेरली त्याचप्रमाणे चळवळीच्या माध्यमातून कार्यकर्त्या बनून समाजातही रुजविली.

संदर्भ :

- डॉ. धोंगडे आश्विनी, (२०१५), दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनाची वाटचाल (Loksatta.com/chaturang)
- Rege Sharmik (2001), writing caste, writing Gender, Reading DalitWomen's testimonies Zubaan. (p 256 - 265)
- Saumge Jyotdna (२०२०), मुक्ता साळवे,

- आधुनिक युग की पहली दलित लेखिका (i. feminist india.com)
४. भागवत, विद्युत स्त्री जन्माची वाटचाल, पुणे (२००४)
५. नाईक, शोभा, भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद, मुंबई, (२००७)
६. मराठी वाययाचा इतिहास : खंड सातवा १९५० ते २००० भाग पहिला, महाराष्ट्र राज्य साहित्य परिषद पुणे. मु. संपादक रा. ग. जाधव (मे २००९), प्रकाशक डॉ. माधवी वैद्य.
७. भवाळकर तारा (१९९४), स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर.
८. भवाळकर तारा (२००४), तिसऱ्या बिंदुच्या शोधात.

साभार पोच

१) मराठी रंगभूमी आणि अँक्सर्ड थिएटर	डॉ. सतीश पावडे	नेक्सट पब्लिकेशन, पुणे.	३२४-५००
१) टिळा	केशव सखाराम देशमुख	काव्याग्रह प्रकाशन वाशिम	१३४-२००
२) रंग एकतेचा व काही एकांकिका	नारायण शिंदे	इसाप प्रकाशन नांदेड	५६-१००
३) रा. स्व.संघ खोली आणि व्याप्ती	देवगुरु महादेव	भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष	३६-३०
४) दुःखाने गदगदलेल झाड	अनुवाद मुग्धा धनंजय	मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर	४५६-९००
५) ब्राह्मणी मानसिकता आणि पु ल देशपांडे	के.व्ही. सरवदे	लोकडमयगृह, मुंबई.	१२४-१५०
६) लोकशाही समाजवादाची प्रेरक शक्ती -राजर्षी शाहू	संजय मेणसे	रा.ना. चव्हाण प्रतिष्ठान, वाई.	१९२-२५०
७) फुलटायमर	रा.ना. चव्हाण	लोकडमयगृह, मुंबई	३१०-३२५
८) पद्मश्री श्यामरावजी कदम	संपादक रमेश चव्हाण	अनुसुगंध प्रकाशन, नांदेड.	८०-१२५
९) ऊन पाऊस	अण्णा सावंत	रानजाई प्रकाशन, पुणे	६४-७०
१०) धूळपेर	डॉ. प्रभाकर जाधव	रानजाई प्रकाशन, पुणे	८८-१३०
११) ऊन पाऊस कवितेचे वाङ्मय स्वरूप	आ.य. पवार	भरारी प्रकाशन, मुंबई	१६१-२६०
१२) संविधानाच्या स्वप्नातलं गाव	संपा. राजाराम सोनटके	साहित्य विश्व प्रकाशन, पुणे.	१९०-२५०
१३) २१ व्या शतकातील ग्रामीण कविता	विजया राऊत	इसाप प्रकाशन, नांदेड.	११२-२००
१४) बाबुराव गायकवाड यांचे कथालेखन	डॉ. सुभाष वाघमारे	मंजुळ प्रकाशन, पुणे.	११२-१५०
१५) स्वातंत्र्यलढ्यात लिंगायतांचाचे योगदान	कुळवाडी अभंग-	हिरेमठ संस्थान ट्रस्ट, महाराष्ट्र बसव परिषद,	६०-६०
१६) वचन गाथा खंड-२	संपा. रंगनाथ नवघडे	भालकी, जि. बिदर	
१७) महाजंगम पूज्य श्री डॉ बसवलींग पट्टेदेवरू	डॉ. कमल दगाणे	हिरेमठ संस्थान ट्रस्ट,	५१४-३००
१८) वचनातील मूल्यशिक्षण	राजू ब. जुबरे	महाराष्ट्र बसव परिषद, भालकी जि. बिदर.	
१९) काव्यस्व	राजू ब. जुबरे	हिरेमठ संस्थान ट्रस्ट, महाराष्ट्र बसव परिषद,	११० - १००
२०) नियतीचा खेळ	प्रा.विश्वास वसेकर	भालकी जि. बिदर	
२१) उच्च शिक्षण धोरण: आव्हाने आणि दिशा	प्रभाकर सुर्वे	हिरेमठ संस्थान ट्रस्ट, महाराष्ट्र बसव परिषद,	५२-६०
२२) लढा	डॉ. डी.एन. मोरे	भालकी जि. बिदर	
२३) ओले मूळ भेदी	विलास वैद्य	संस्कृती प्रकाशन, पुणे.	२६४-४००
२४) ऐसी कळवळ्याची जाती	जगदीश कदम	श्रीकर प्रकाशन, नांदेड.	९६-१५०
	जगदीश कदम	द युनिक फाउंडेशन, पुणे.	१०८-१५०
		इसाप प्रकाशन, नांदेड	७२-१४०
		संस्कृती प्रकाशन, पुणे	११२-१६०
		निर्मल प्रकाशन, नांदेड	१२८-२००